

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3•2024

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені Штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й., професор, доктор хаб., Галле-Віттенберзький університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСЬКИЙ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 3•2024

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany
BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
IVANTCHIK A. I., Professor, National Centre for Scientific Research of France, France
FORNASIER J., Professor, Dr. Hab., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany
HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain
KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, University of Texas at Austin, the USA
SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine (Executive Secretary)
ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

ASLANTÜRK N. Several Unpublished Hittite Cuneiform Tablet Fragments From Boğazköy: Bo 6659+Bo 6712, Bo 6662, Bo 6690, Bo 6693, KBo 5.9(Bo 2027)+Bo 6691

УШКОВА Ю. В. Зв'язки населення ямної спільноти Надчорномор'я за антропологічними даними: міжгруповий аналіз чоловічих серій

BAUKOVA A.Yu. "Unseen God" or "Giver of Wealth"? Image of Hades on Ancient Coins

СТЕБЛІЙ Н. Я., ДОВГАНЬ П. М. Церква княжої доби з літописного Бужеська: локалізація, деструкції, датування (за матеріалами археологічних досліджень 2015–2021 рр.)

Articles

5 ASLANTÜRK N. Kілька неопублікованих фрагментів хеттських клинописних табличок із Богазкея: Bo 6659+Bo 6712, Bo 6662, Bo 6690, Bo 6693, KBo 5.9(Bo 2027)+Bo 6691

16 USHKOVA Yu. V. Connections of the Yamna Culture Population of the Black Sea Region According to Anthropological Data: An Intergroup Analysis of Male Series

40 БАУКОВА А. Ю. «Невидимий» бог чи «Податель Багатства»? образ Гадеса на античних монетах

54 STEBLII N. Ya., DOVHAN P. M. The Church of the Princely Era From the Chronicle Buzhesk: Localisation, Remains, Dating (based on the materials of archaeological research in 2015–2021)

Нові відкриття та знахідки

КАРАВАЙКО Д. В., ОСАДЧИЙ Є. М., БЕРЕСТ Ю. М. Дослідження в м. Охтирка — археологія війни

Discoveries and Recent Finds

72 KARAVAIKO D. V., OSADCHYI Ye. M., BEREST Yu. M. Archaeological Research in Okhtyrka — the Archaeology of War

Охорона археологічних пам'яток

ОСАУЛЬЧУК О. М., ПАДЮКА М. В., Превентивні археологічні дослідження в зонах будівництва ліній електропередач

Protection of Archaeological Monuments

89 OSAULCHUK O. M., PADYUKA M. V. Preventive Archaeological Research in Overhead Electric Power Line's Construction Zones

---

Методи археологічних досліджень

ГНЕРА В. А. До питання про методику аналізу аерофото та космознімків на наявність пам'яток археології

105

Methods of archaeological research

HNERA V. A. On the Methodology of Analysing Aerial and Satellite Images to Detect Archaeological Sites

---

До історії стародавнього виробництва

ДУДНИК Д. В. Методи нуклеусного розколювання мізинської індустрії епіграветського технокомплексу

121

To the History of Ancient Crafts

DUDNYK D. V. Core Reduction Methods of Mizyn Industry of Epigravettian Techno-Complex

---

Хроніка

До 75-річчя Ростислава Всеволодовича Терпиловського

150

News Review

On the 75th Anniversary of Rostyslav Vsevolodovych Terpylovskyi

© Н. Я. СТЕБЛІЙ, П. М. ДОВГАНЬ*2024

ЦЕРКВА КНЯЖОЇ ДОБИ З ЛІТОПИСНОГО БУЖЕСЬКА: ЛОКАЛІЗАЦІЯ, ЗАЛИШКИ, ДАТУВАННЯ (за матеріалами археологічних досліджень 2015–2021 рр.)

Висвітлено результати досліджень решток дерев'яної церкви другої половини XII — початку XIV ст., розкопаних на Малому городищі — пригороді літописного Бужеська (тепер м. Буськ Львівської обл.). Проаналізовано залишки керамічної підлоги, планіграфічні, технологічні та конструктивні особливості цієї сакральної споруди. Визначено хронологію і знайдено аналогії.

К л ю ч о в і с л о в а: літописний Бужеськ, княжа доба XII–XIII ст., Мале городище, дерев'яна церква, керамічні полив'яні плитки, омфалій, давньоруський могильник.

Дерев'яні церкви — особлива категорія архітектурних пам'яток княжої доби. Через недовговічність будівельного матеріалу, з якого їх зводили, жодна святиня до нас не дійшла. Відомості про них ми отримуємо лише завдяки археологічним дослідженням, започаткованим фактично з другої половини XX ст. Однак традиційно прийнято вважати, що вперше залишки дерев'яної церкви XII–XIII ст. віднайшов Роман Якимович у Давидгородку у 1936–1937 рр. (Jakimowicz 1937, s. 275-276).

Проблематика дерев'яного церковного будівництва на теренах Київської Русі на сьогодні представлена в низці публікацій, які належать І. Р. Могитичу (Могитич 1999; 2002), Б. П. Томенчуку (Томенчук 2005), О. М. Іоаннісjanу (Іоаннісjan 2010), Д. Худзіку (Chudzik 2014, s. 106-132, 218-252), Ю. В. Лукомському

(Лукомський 2020). Кожен із названих науковців, вдаючись до узагальнень, наголошує на недостатності джерельної бази для вивчення цієї складової давньої архітектури. Інформація про означені пам'ятки, за словами Б. П. Томенчука, може оновлюватись тільки за рахунок нових археологічних пошуків, а «публікація матеріалів розкопок завжди буде основою наступних комплексних історичних, архітектурних, мистецтвознавчих і релігієзнавчих досліджень» (Томенчук 2005, с. 6).

У зв'язку з цим вважаємо за необхідне сповістити наукову спільноту про відкриття решток ще одного дерев'яного храму княжої доби на галицько-волинському пограниччі — території літописного Бужеська, що сьогодні репрезентований пам'ятками Буського археологічного комплексу (рис. 1: 1)¹ (Довгань 2008).

Локалізація пам'ятки

Деструкції об'єкта, який згодом було ідентифіковано як рештки дерев'яної церкви княжої доби, розкопано на так званому Малому городищі, яке із 2015 р. почала досліджувати Буська археологічна експедиція Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка.

Пам'ятка локалізується за близько 400 м на схід від місця впадіння річки Полтви до Західного Бугу. Сьогодні це городище виглядає як конусний останець висотою до 8 м із діаметром майданчика на вершині близько 30 м. Від півночі, заходу й півдня його оконтурюють річкові заплави, а зі сходу окреслює невисокий вал (0,6–0,8 м) довжиною 25–30 м (рис. 1; 2: 1).

Зважаючи на недостатню й доволі контраверсійну інформацію² про функцію та час існування Малого городища, експедиція початково поставила собі за мету з'ясувати потужність

*СТЕБЛІЙ Наталія Ярославівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та історії стародавніх цивілізацій, директор Інституту археології, Львівський національний університет імені Івана Франка, ORCID: 0000-0001-8645-289X, nataliya.stebliy@lnu.edu.ua

ДОВГАНЬ Петро Михайлович — науковий співробітник Інституту археології, Львівський національний університет імені Івана Франка, ORCID: 0000-0001-8061-0877, pdovgan56@gmail.com

Це стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

¹ Локалізується на території сучасного м. Буськ Львівської обл.

² Детальніше про це: Стеблій, Довгань 2022a, с. 163-165; 2022b, с. 499-501.

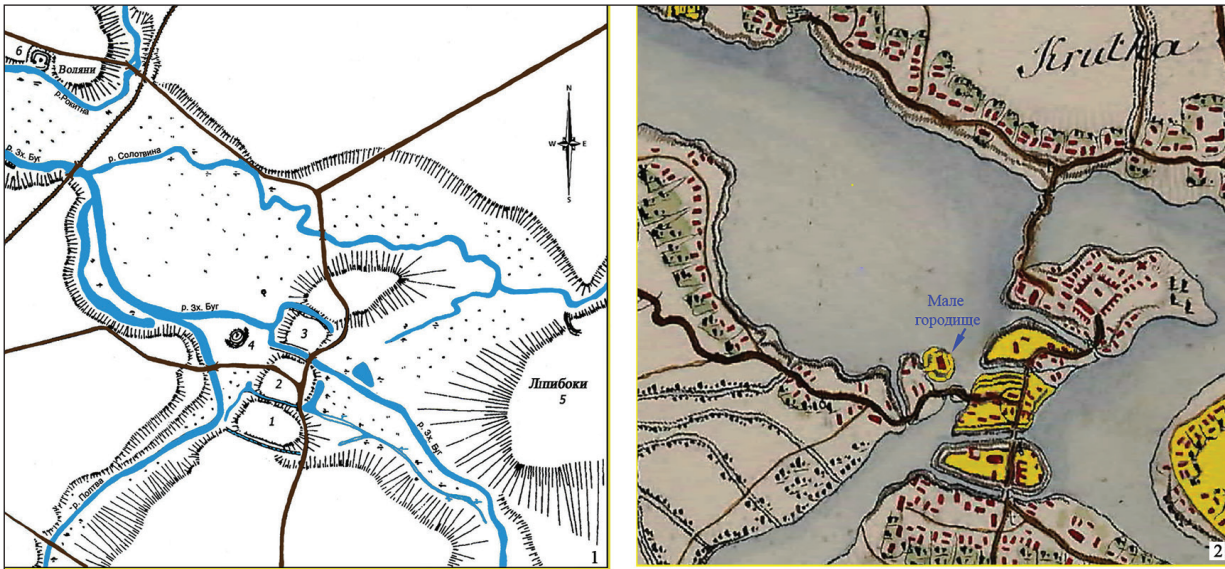

Рис. 1. Буський археологічний комплекс: 1 — загальний вигляд: 1, 2, 3 — городище в центрі сучасного м. Буськ; 4 — Мале городище; 5 — городище на Ліпибоках; 6 — городище на Волянях (за: Петегірич 2001, рис. 2); 2 — фрагмент карти Фрідріха фон Міра 1779–1783 рр.

Fig. 1. Busk archaeological complex: 1 — a general view: 1, 2, 3 — a hillfort in the centre of modern Busk; 4 — a “Small” hillfort; 5 — a hillfort in Lipybohy; 6 — a hillfort in Voliany (after: Петегірич 2001, fig. 2); 2 — a fragment of Friedrich von Mieg’s map, 1779–1783

і характер його культурного шару, перевірити хронологію пам’ятки та окреслити її місце в історичній топографії давнього Бужеська.

П’ятирічні археологічні дослідження (2015, 2017–2019 і 2021 рр.) засвідчили, що на території Мале городища маємо доволі складну стратиграфію — культурний шар тут сягає 3 м і представлений об’єктами та рухомих матеріалом п’яти культурних горизонтів: волинсько-люблінської, празької культур, культури княжої доби (ранішого поселення і пізнішого могильника та церкви), а також культурним шаром пізньосередньовічного стіжкового городища (Стеблій, Довгань 2022а, с. 165–166). Власне через облаштування останнього наприкінці XIV ст. Мале городище й набуло сучасного вигляду (рис. 2: 2). (Стеблій, Довгань 2022b, с. 501–502).

Ознаки церкви

Ще в перший сезон розкопок (2015 р.), а потім і у два наступні (2017 і 2018 рр.) безпосередньо під культурним шаром згаданого городища виявлено горизонт могильника (на глибині 2,0–2,9 м від рівня сучасної поверхні), у якому знайдено 34 поховання (Стеблій, Довгань 2019, с. 86–91). За всіма критеріями (західна орієнтація могил із відхиленнями на північний та південний захід, ритуал захоро-

нення — тілопокладення на спині; руки переважно складені на животі чи на грудях) його було ідентифіковано як християнське кладовище³. Тим більше, що під час дослідження могил у десяти із них виявлено керамічну полив’яну плитку — таку, якою покривали підлоги культових споруд у княжі часи. Вона була в засипі могильних ям восьми поховань — від однієї до дванадцяти; дві великі трикутні плитки лежали під головою в одного з похованих, а в іншого — в ногах. Долівкова церковна плитка траплялася і в культурному шарі цього некрополя.

У спеціалізованій літературі віддавна усталилася думка про те, що наявність християнського некрополя, ще й у місцях давньої забудови (Іоннісян 2010, с. 431), а також наявність керамічних полив’яних плиток, особливо ж їх зкупчення на окремих ділянках, є свідченням культової споруди — церкви княжої доби, навіть якщо не вдається простежити її фундамент (Гупало 2014, с. 127).

Разом із рештками долівкової плитки в культурному шарі знайдено особливі залізні цвяхи. Ідеться про понад сорок артефактів, які вирізнялися високою якістю виготовлення за єдиним стандартом: довжина — 9–10 см, діаметр

³ Матеріали з цього могильника нещодавно верифіковано й опубліковано. Див.: Стеблій, Довгань 2022а.

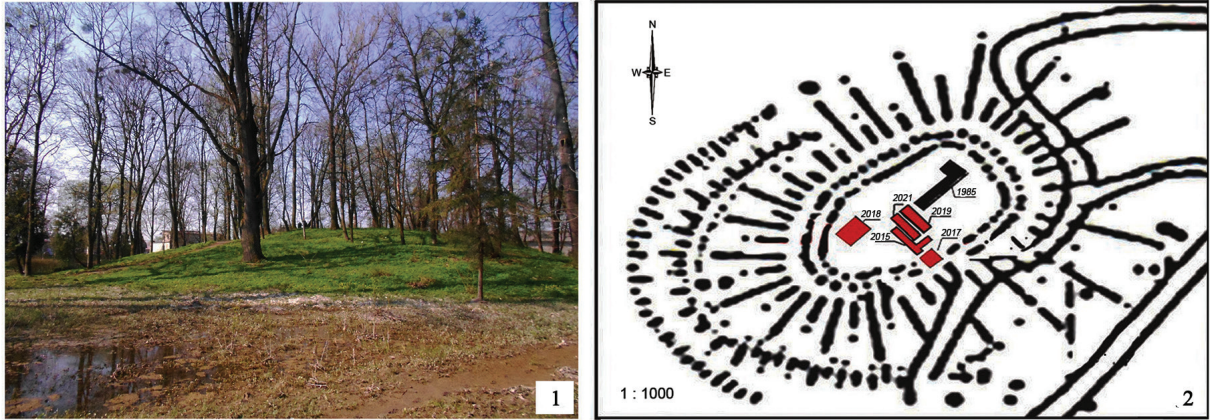

Рис. 2. Мале городище в м. Буськ: 1 — сучасний вигляд із північного сходу, фото П. М. Довганя; 2 — план із нанесеними місцями розкопок (план М. А. Филипчука, позначки авторів).

Fig. 2. A “Small hillfort” in Busk: 1 — current view from the north-east, photo by P. M. Dovhan; 2 — a plan with excavated sites marked (a plan by M. A. Fylypchuk, with authors’ marks)

округлої головки 15–18 мм, квадрат у перетині, видовжений загострений кінець (Стеблій, Довгань 2019, с. 92, рис. 4: 5). За своїми параметрами ці цвяхи суттєво відрізнялися від понад сотні виявлених під час археологічних розкопок попередніх років. Як виявилось, дуже подібні «церковні» цвяхи, виявив Б. П. Томенчук під час розкопок Олешківської ротонди (Томенчук 2005, с. 21, рис. 46).

Таким чином, з’явилися підстави (некрополь, долівкова плитка й цвяхи) вважати, що на місці пізньосередньовічного стіжкового городища в княжі часи могла існувати церква. На її локалізацію й було спрямовано археологічні дослідження 2019 і 2021 рр.

За місцями концентрації долівкової плитки в розкопах 2015, 2017 і 2018 рр. автори припустили, що церкву необхідно шукати в центральній частині майданчика Малевого городища, де в розкопі 2015 р. знайдено понад 300 плиток різної конфігурації (Довгань, Стеблій 2017, с. 26). Натомість у 2018 р. на західному краю некрополя, який маркувала лінія з чотирьох поховань, — лише одну цілу та чотири фрагментовані плитки (Довгань, Стеблій 2019, с. 22, 27), а в 2017 р. — чотирнадцять (Довгань, Стеблій 2018, с. 22).

Долівка церкви

Дійсно, у розкопі 2019 р., закладеному паралельно до розкопу 2015 р. (рис. 3) на глибині 1,6–1,8 м від рівня сучасної поверхні, виявлено рештки долівки церкви. Її вдалося простежити за глиняною утрамбованою підсипкою — своє-

рідною «подушкою» (рис. 4), на якій викладали керамічні полив’яні плитки. Протягом польового сезону локалізовано дві ділянки мозаїки з плиток — південну (рис. 4) (Довгань, Стеблій 2021, фото 13–16, 19, 20) й північну (рис. 4; 5: 1) (Довгань, Стеблій 2021, рис. 7, фото 17–20).

Перша з них була суттєво зруйнована. Як з’ясувалося, ця частина мозаїчної підлоги частково «просіла» й «пірнула» в заповнення ранішої господарської ями першої половини XII ст. діаметром 1,4 м і глибиною 1,28 м від рівня виявлення. Більшою ж мірою до руйнації долівки, а також східної частини цієї ями спричинилися геологічні процеси⁴ — якраз у цьому місці зафіксовано карстові канали, по яких могла текти вода⁵ (Довгань, Стеблій 2021, рис. 3; 5; фото 13–16) (рис. 6). До залишків південної викладки входили: дев’ять цілих великих трикутних плиток, рівнобедрених і прямокутних рівнобедрених, із зеленою (три), коричневою (п’ять) і жовтою (одна) поливою, 29 фрагментованих великих трикутних плиток із поливою усіх згаданих кольорів, три малі цілі трикутні плитки із зеленою поливою та чотири фрагменти «нетипових» фігурних долівкових плиток із зе-

⁴ За змістовну консультацію дякуємо доцентові кафедри геоморфології і палеогеографії ЛНУ ім. Івана Франка п. Г. Р. Байрак.

⁵ У заповненні одного з них, окрім фрагментів кераміки, знайдено одну малу трикутну долівкову плитку, а також фрагменти великої трикутної й фігурної (Довгань, Стеблій, 2021, с. 26).

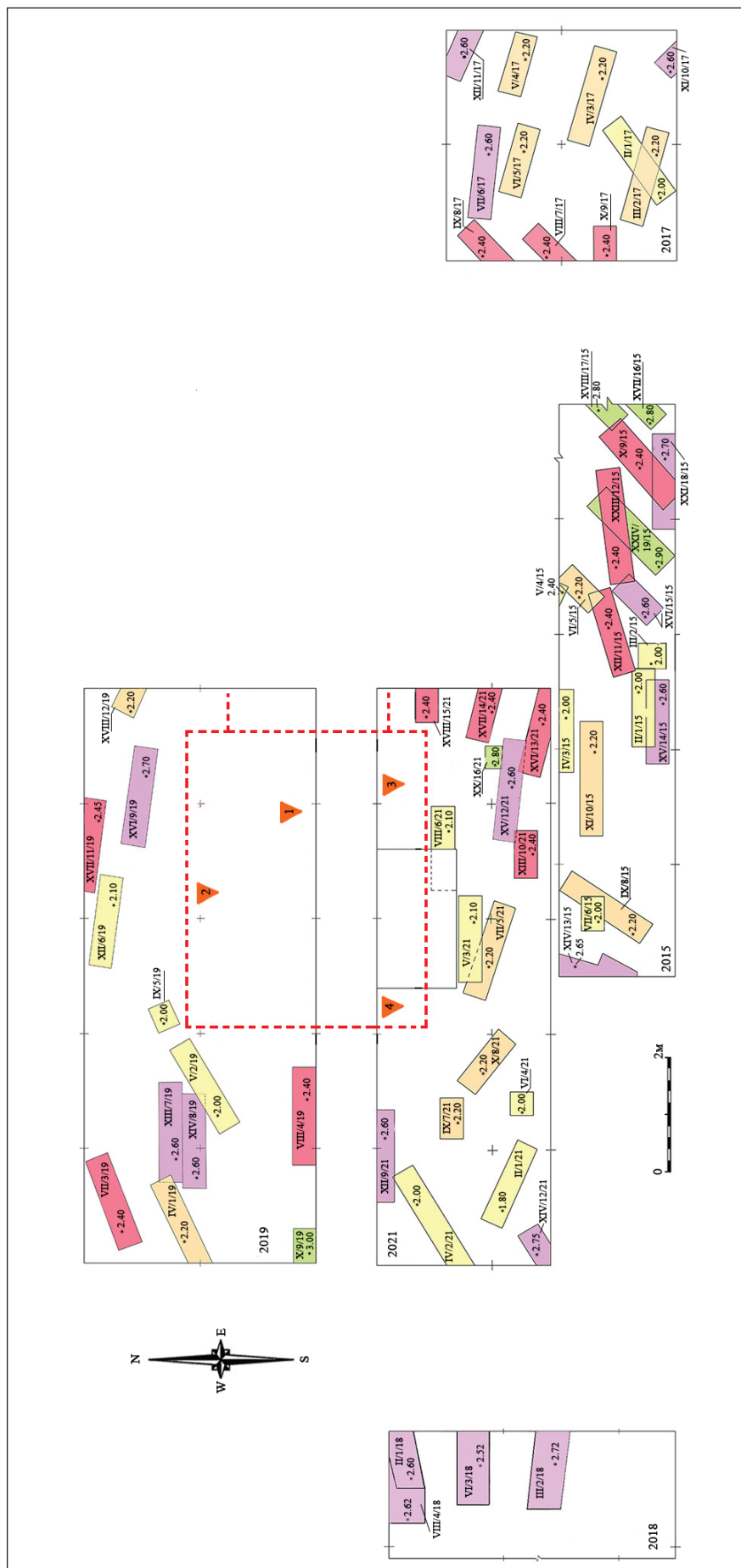

Рис. 3. Зведений план поховань із прилежності могильника та локалізація місця храму за рештками вапняно-піщаного розчину та фрагментами керамічної підлоги. Цифрами в перевернутих трикутниках позначено місця збереженої мозаїки: 1 — південна 2019 р.; 2 — східна 2021 р.; 3 — північна 2019 р.; 4 — західна 2021 р.

Fig. 3. Consolidated plan of burials from the church cemetery and localisation of the temple area by the remains of lime-sand mortar and fragments of the ceramic floor. The numbers in the inverted triangles indicate the places of the saved pavement: 1 — southern of 2019; 2 — northern of 2019; 3 — eastern of 2021, 4 — western of 2021

Рис. 4. Вапняно-піщана підсипка, локалізована в 2019 р., на якій викладали керамічну підлогу, і рештки полив'яних плиток на ній: на передньому плані — фрагмент північної мозаїки *in situ*, на задньому — стрілками позначено місце поруйнованої південної мозаїки

Fig. 4. Lime-sand bedding, localised in 2019, on which a ceramic floor was laid, and the remains of glazed tiles on it: in the foreground — a fragment of the northern pavement *in situ*, in the background — arrows mark the place of the damaged southern pavement

леною (одна), коричневою (одна) та жовтою (дві) поливою (Довгань, Стеблій 2021, с. 20).

Друга ділянка мозаїчної долівки збереглася фактично *in situ*, лише плавно перекосилася в північно-західному напрямку. Вона складалася з 38 цілих та фрагментованих великих трикутних керамічних плиток: 11 цілих рівнобедрених (сім — із коричневою поливою, чотири — із зеленою), 20 цілих прямокутних рівнобедрених (13 — із коричневою поливою, чотири — із жовтою, три — із зеленою) та семи фрагментованих (чотири — із коричневою, дві — зі зеленою, одна — із жовтою поливою). Їх було укладено у сім рядів із півночі на південь (рис. 5: 1). На викладці зафіксовано також 11 малих уламків плиток (шість — із коричневою, п'ять — із зеленою поливою). Дві малі трикутні плитки із жовтою поливою знайдено безпосередньо біля цієї викладки, а

під нею — п'ять фрагментів великих трикутних плиток із зеленою й коричневою поливою (Довгань, Стеблій 2021, с. 20-21).

У 2021 р. пошуки давньої церкви було продовжено. У цей польовий сезон розкоп закладено між розкопами 2015 і 2019 рр., паралельно до них (рис. 3). На тій самій глибині простежено чергові фрагменти мозаїки з керамічних полив'яних плиток та утрамбовану підсипку, на якій їх викладали.

Через конфігурацію розкопу⁶ знову досліджено дві ділянки долівки церкви: східну та західну (Довгань, Стеблій 2021b, рис. 3, фото 10–17).

Перша з них, так само як у 2019 р., поруйнована внаслідок «просідання» над заповненням

⁶ «Розрив» у розкопі (рис. 3) спричинений потребою оминати віковічне дерево, оскільки територія Малевого городища розташована в сучасному міському парку — пам'ятці природи національного значення.

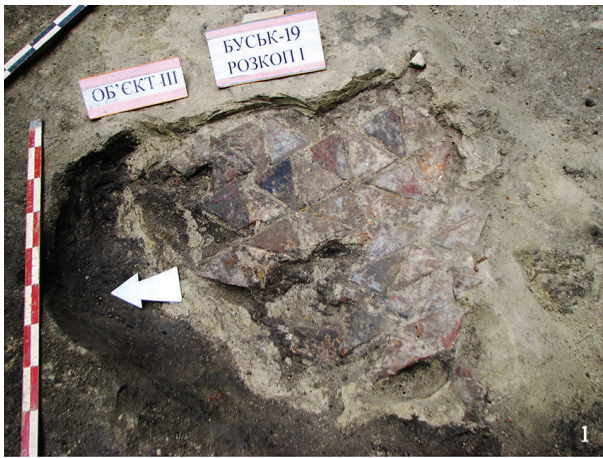

Рис. 5. Фрагменти керамічної долівки церкви з Малого городища, які збереглися *in situ*: 1 — північна мозаїка 2019 р.; 2 — східна 2021 р.

Fig. 5. Fragments of the ceramic floor of the church from a “Small” hillfort, preserved *in situ*: 1 — northern pavement of 2019; 2 — eastern pavement of 2021

ранішої заглибленої споруди⁷. Дослідження цієї ділянки розпочалося з виявлення на глибині 1,75 м від рівня сучасної поверхні непорушеної мозаїки з 12 керамічних плиток — трьох великих і дев'яти малих трикутних. У процесі подальшого дослідження виявлено ще одну непорушену значну її частину, викладену переважно з великої трикутної плитки.

Уся ж відкрита східна частина мозаїчної долівки церкви (рис. 5: 2) нараховувала кілька десятків великих трикутних, малих трикутних та фігурних керамічних плиток. До складу брукування входили і вперше виявлені індивідуальні зразки (рис. 7: 1–5, 9–12). Друга ділянка мозаїки долівки — західна — складалася з дев'яти великих трикутних полив'яних керамічних плиток.

Результати досліджень. Конструктивні особливості церкви

Підлога. За результатами археологічних досліджень констатовано, що на території Малого городища в Буську маємо справу з церквою княжої доби, локалізованою за залишками підлоги у вигляді орнаментально викладених керамічних полив'яних плиток на підсипці, яка візуально виглядала як біла материкова глина. Проте хіміко-технологічні дослідження цієї «подушки» показали, що це був вапняно-піщаний розчин⁸, у складі

якого є кварцовий пісок, гашене вапно, органічні домішки й мінерал масікот, якому відповідає хімічна формула PbO. Фахівці вважають, що для міцності розчину тодішні майстри додавали білок, внаслідок чого утворювався казеїн. Із часом у такій будівельній суміші могли розмножуватися мікроорганізми, які ним харчувалися. Тому, аби запобігти їхньому утворенню, додавали антисептик — оксид свинцю (Демус, Рибчинський, Кочубей 2022, с. 103). Власне на такій основі й було викладено долівкові керамічні полив'яні плитки в буській церкві.

Виявляється, більшість археологічно досліджених тогочасних дерев'яних церков зафіксовано саме за рештками підлоги у вигляді розвалів керамічних долівкових плиток, інколи з невеликими ділянками *in situ*. Місцями вдалося простежити й підготовку під цю підлогу.

Окрема публікація про храмові долівки з території Галицької Русі як найбільш вивченого у цьому плані регіону належить В. М. Матвееву. Проаналізувавши дев'ять об'єктів, дослідник дійшов висновку, що в більшості з них плитку було викладено на шар глини, який лежав безпосередньо на землі (Матвеев 2018, с. 357). Із тексту статті, суто глиняну, т. зв. підготовку, простежено лише в трьох храмах —

метою їх комплексного наукового дослідження, систематизації та розробки програми музейної реставрації. У результаті цього магістрантка Олена Демус написала магістерську роботу «Консервація та музеєфікація церковних керамічних долівкових плиток XII століття з міста Буськ Львівської області». Відреставровану викладку передано до експозиції Археологічного музею ЛНУ ім. Івана Франка (рис. 10).

⁷ Після консультації з п. Г. Р. Байрак з'ясувалося, що це карстовий жолоб.

⁸ У 2021 р. плитки з північної інсїтної ділянки розкопу 2019 р. передано на кафедру архітектури та реставрації Національного університету «Львівська політехніка» з

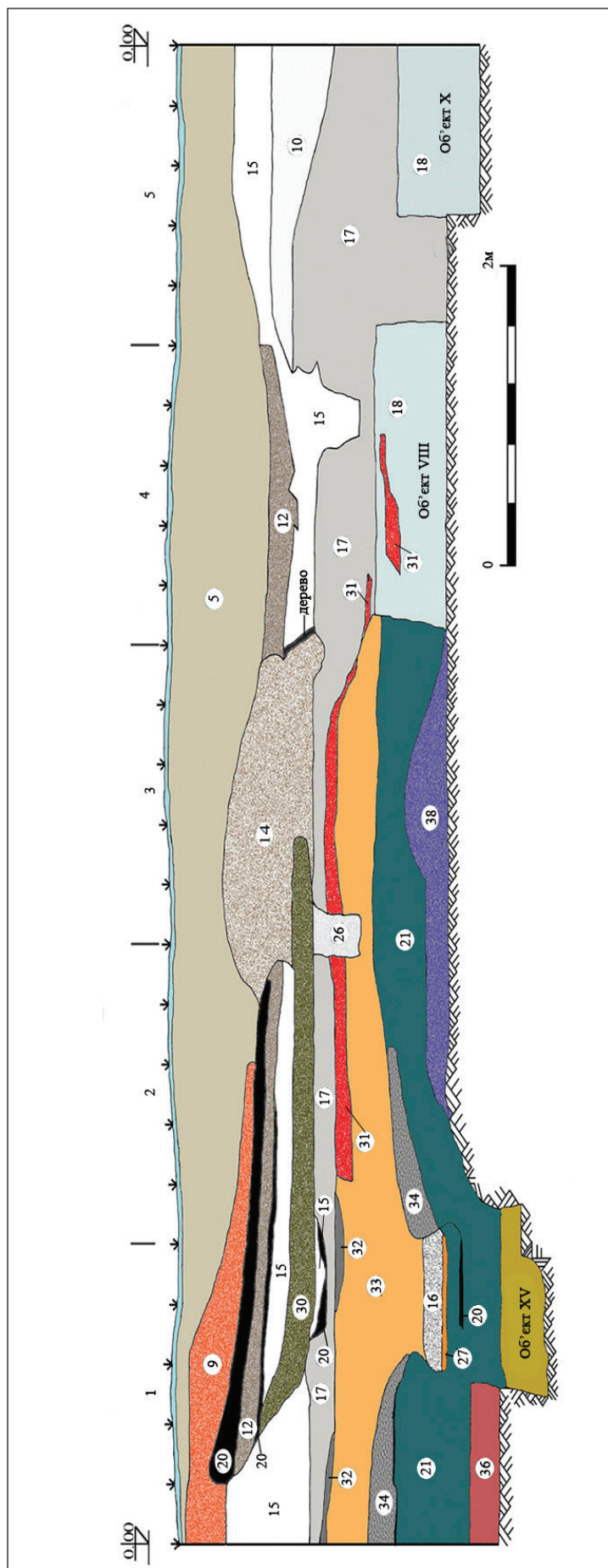

Рис. 6. Стратиграфічний профіль південної стінки розкопу 2019 р.: 1 — деревний шар; 2 — сірий ґрунт із залишками будівельного сміття XX ст. (антропогенний шар); 3 — просма-лена структурована глина; 4 — біла глина зі світло-сірими замивами; 5 — просмалена глина із фрагментами згорілого дерева й вугільними горизонтальними прошарками; 6 — біла глина із фрагментами печини; 7 — біла глина; 8 — сіро-коричневий ґрунт; 9 — сіро-коричневий ґрунт; 10 — темна глина; 11 — темна глина; 12 — темна глина; 13 — темна глина; 14 — темна глина; 15 — темна глина; 16 — темна глина; 17 — темна глина; 18 — темна глина; 19 — темна глина; 20 — темна глина; 21 — темна глина; 22 — темна глина; 23 — темна глина; 24 — темна глина; 25 — темна глина; 26 — темна глина; 27 — темна глина; 28 — темна глина; 29 — темна глина; 30 — темна глина; 31 — темна глина; 32 — темна глина; 33 — темна глина; 34 — темна глина; 35 — темна глина; 36 — темна глина; 37 — темна глина; 38 — темна глина.

Fig. 6. Stratigraphic profile of the southern wall of the excavation of 2019: 1 — a grey soil with remains of construction waste of the 20th century (an anthropogenic layer); 2 — tarred structured clay; 3 — white clay with light grey washes; 4 — tarred clay with fragments of burnt wood and charcoal horizontal layers; 5 — white clay with burned clay fragments; 6 — white clay; 7 — grey-brown soil; 8 — dark grey soil (cemetery horizon); 9 — dark grey soil; 10 — dark grey soil; 11 — dark grey soil; 12 — dark grey soil; 13 — dark grey soil; 14 — dark grey soil; 15 — dark grey soil; 16 — dark grey soil; 17 — dark grey soil; 18 — dark grey soil; 19 — dark grey soil; 20 — dark grey soil; 21 — dark grey soil; 22 — dark grey soil; 23 — dark grey soil; 24 — dark grey soil; 25 — dark grey soil; 26 — dark grey soil; 27 — dark grey soil; 28 — dark grey soil; 29 — dark grey soil; 30 — dark grey soil; 31 — dark grey soil; 32 — dark grey soil; 33 — dark grey soil; 34 — dark grey soil; 35 — dark grey soil; 36 — dark grey soil; 37 — dark grey soil; 38 — dark grey soil.

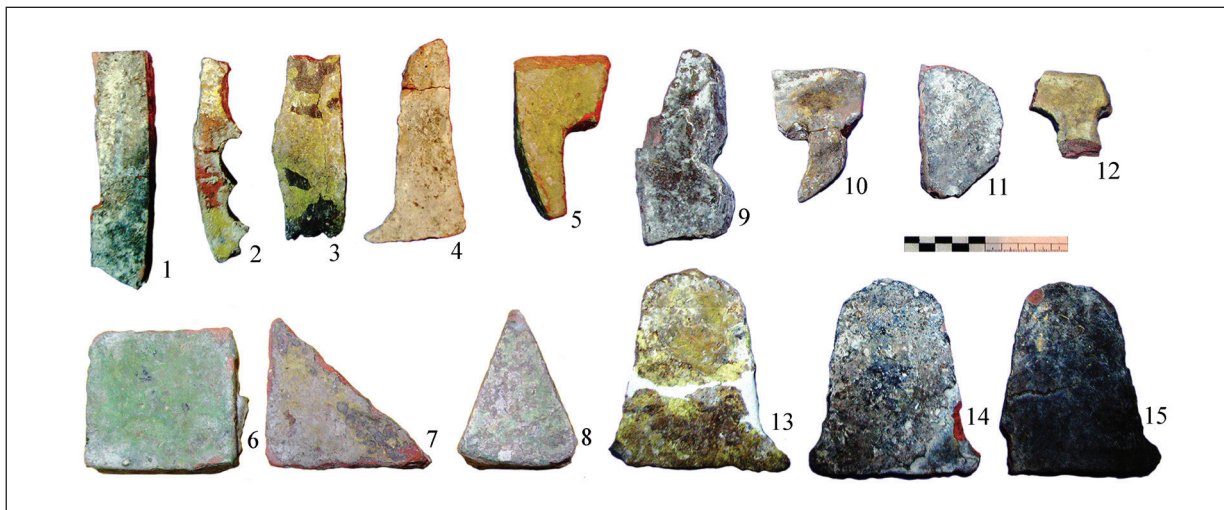

Рис. 7. Зразки керамічних полив'яних плиток із долівки церкви на Малому городищі

Fig. 7. Samples of ceramic glazed tiles from the church floor in a "Small" hillfort

двох із княжого Звенигорода та із селища в Мартинівці. В інших — або її не було, або ж зафіксовано складнішу структуру з використанням глини й галькового каміння (церква на Царинці в Галичі), кам'яної вимостки, вирівняної шаром глини і фрагментованого керамічного посуду (церква на городищі Биковен) (Матвеев 2018, с. 348-350, 352).

За словами дослідників П'ятницької церкви у Звенигороді, її підлогу сформували з рідкої глини, яка просочила ґрунт на 20–30 см, а зверху утворили рівний прошарок, підмазавши долівку кількamilіметровим шаром тієї самої глини (Ионнисян, Могитыч, Сवेशников 1983, с. 497, 500). Подібною була долівка ще в одному звенигородському дерев'яному храмі (Swiesznikow, Hupało 1995, s. 180). Як виглядала підсипка з Мартинівки, в публікаціях не конкретизовано (Тимошук 1982, с. 138, 140).

Щодо вапняного розчину, то його сліди зафіксовано на плитках із білокам'яного храму у Василеві (Логвин, Тимошук 1961, с. 42) та з ур. Онуфріївщина на передмісті княжого Володимира (Пескова 1983, с. 316). Брукування на вапняно-піщаному розчині зафіксовано в церкві св. Івана на Царинці в Галичі (Лукомський, 1998, с. 568-569).

За п'ять років розкопок на Малому городищі зібрано близько 1500 долівкових полив'яних керамічних плиток — як цілих так і фрагментованих. За формою серед них можна виділити шість груп⁹:

⁹ У попередніх публікаціях ішлося про чотири групи плиток (див.: Стеблій, Довгань, 2019, с. 91–92). Їх було

I — кількісно найбільша. Це великі трикутні плитки двох типів: у формі витягнутого рівнобедреного трикутника: $15 \times 15 \times 13$ см за товщини 2,7 см (рис. 7: 8; 8: 4) та у формі прямокутного рівнобедреного трикутника: $12 \times 12 \times 17$ см при такій же товщині (рис. 7: 7; 8: 3).

II — мала трикутна плитка. Як і велика, вона була двох типів: у формі витягнутого рівнобедреного трикутника: $6 \times 6 \times 4,5$ см товщиною 2 см (рис. 8: 1) та у формі трикутника прямокутного: $6 \times 5 \times 7$ см при товщині 2,5 см (рис. 8: 2).

III — чотири квадратні плитки розмірами $6,5 \times 6,2$, $6,6 \times 6,3$, $6,3 \times 6,1$ та $6,2 \times 6,4$ см при стандартній товщині 2,2 см (рис. 7: 6).

IV — плитки у вигляді видовженої трапеції із заокругленими кутами, при чому кути при основі витягнуті (рис. 7: 13–15; 8: 7, 8).

V — зразки індивідуальних невизначених форм, складної конфігурації, із вигнутими в різний спосіб обрисами (рис. 7: 1–5, 9–12; 8: 9). До них, серед іншого, віднесено й згадане крило птаха (рис. 7: 3), а також плитки, які ми умовно назвали «клинцями». Вони переважно виглядають як брусочки — довгі й вузькі екземпляри з різними викінченнями та заокругленнями (рис. 8: 5, 6).

Враховуючи критерії, які використовують для групування подібних артефактів (Матвеев 2016, с. 356-359; 2017, с. 153-158; Лукомський 2018, с. 187-189), можемо констатувати, що серед бусь-

систематизовано на основі матеріалів 2015 і 2017–2018 рр. Проте під час локалізації долівки церкви в 2019 і 2021 рр. знайдено інші форми плиток, унаслідок чого збільшилася кількість груп.

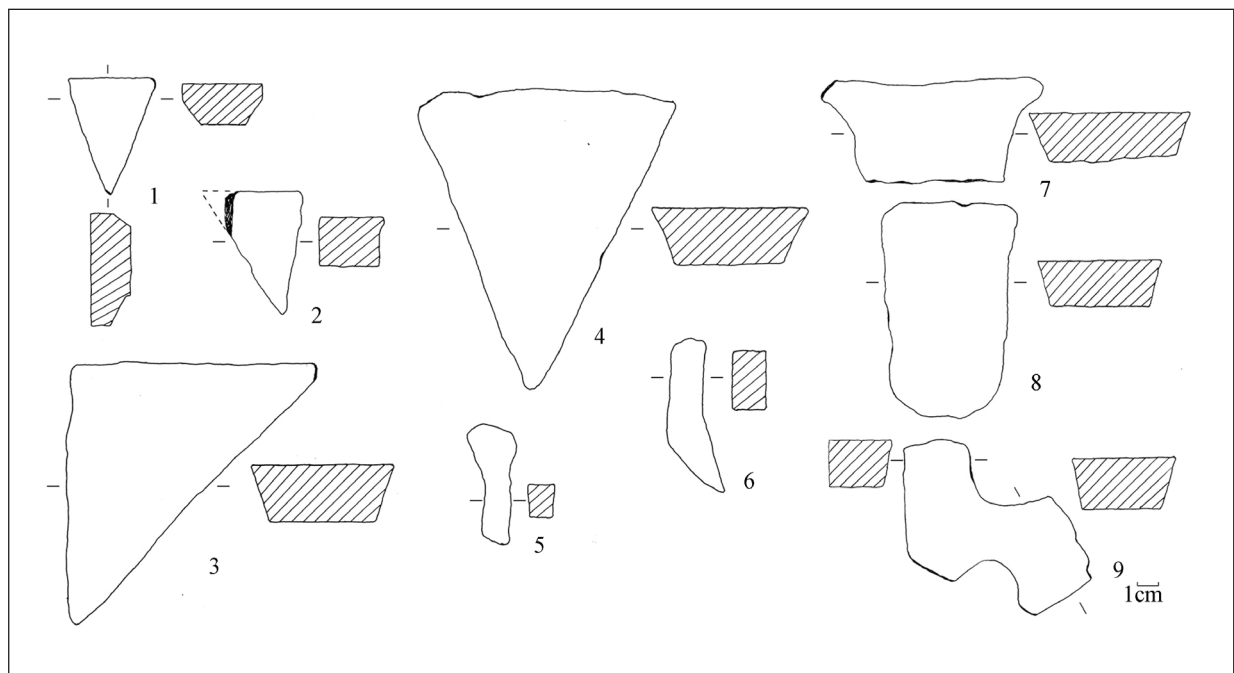

Рис. 8. Зразки керамічних полив'яних долівкових плиток із долівки церкви на Малому городищі

Fig. 8. Samples of ceramic glazed tiles from the church floor in a "Small" hillfort

ких долівкових плиток виділяються прості (I–III групи) й складні (група IV) геометричні форми плиток, а також індивідуальні (V група). При цьому в усіх групах знаходимо екземпляри жовтого, зеленого й коричневого кольорів.

Завдяки колегам із Національного університету «Львівська політехніка» вдалося визначити і деякі технологічні особливості буських полив'яних плиток: за слідами від дерев'яної лопатки та металевого ножа вони встановили, що після набиття в трикутну форму сиру плитку доводили до потрібного вигляду, підрізаючи грані, кути, роблячи фаски та сегментні опуклості (Демус, Рибчинський, Кочубей 2022, с. 103).

У літературі констатується, що прості типи плиток (I–III типи із Буська) виготовляли у роз'ємних матрицях без дна (Томенчук 1993, с. 94; Chudzik 2014, s. 238; Матвеев 2016, с. 357). Їх бічні стінки практично всі косо зрізані в той спосіб, що більшою за площею є сторона, яку згодом покривали поливою. На думку дослідників, це полегшувало регулювання плиток при укладанні підлоги, а можливо, й спрощувало виймання з матриць (Wajda 2009, s. 95; Матвеев 2016, с. 357).

Плитки складних форм (IV типу з Буська, т. зв. стрілоподібні з П'ятницької церкви у Звенигороді (Іоннісян, Могитич, Свешников 1983, с. 500, 501), фігурні — з Олешківської ротон-

ди (Томенчук 2005, с. 29, рис. 28) чи краплеподібні з церкви Спаса в Галичі (Матвеев 2017, с. 155-156, 161, ил. 3: 5а, 5б; 4: 12, 13)) виготовляли, як вважають, у нероз'ємних формах, а торці при потребі скошували та заокруглювали шляхом підрізання (Матвеев 2016, с. 359).

Натомість екземпляри індивідуальних форм (V тип із Буська) з ірраціональними контурами (Лукомський 2018, с. 189) для викладання сюжетних мозаїчних зображень вирізали з великих глиняних заготовок, на які попередньо наносили малюнок (Томенчук 1993, с. 94; Лукомський 2018, с. 189).

Перші публікації про хімічний склад поливи, якою покривали долівкові плитки, з'явилися ще до 1960-х рр. і належать Ю. Л. Щаповій. Уже тоді дослідниця вказувала на його тотожність у різних давньоруських містах — двокомпонентне свинцево-кремнеземне скло (пісок+оксид свинцю). Без додавання інших барвників таке поєднання забезпечувало жовтий або оливково-коричневий кольори; зелену поливу отримували через додавання оксиду міді. Коричнева ж могла з'явитися внаслідок порушення режиму варіння зеленого або червоного скла (Щапова 1966, с. 303-304). Спектральний аналіз полив'яних плиток із літописного Данилова також засвідчив свинцево-кремнеземне скло, у яке для

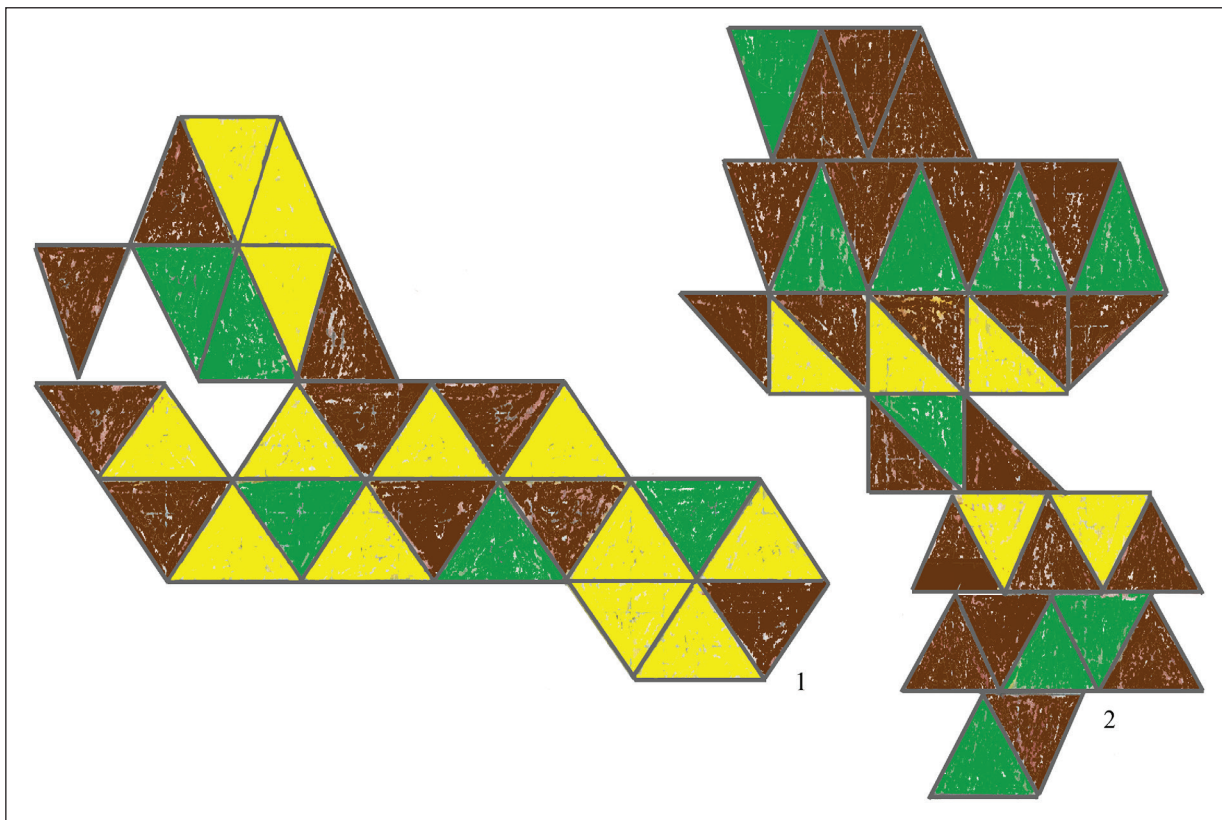

Рис. 9. Схеми різнокольорових мозаїк із церкви на Малому городищі, знайдених у непорушеному вигляді: 1 — північна 2019 р.; 2 — східна 2021 р.

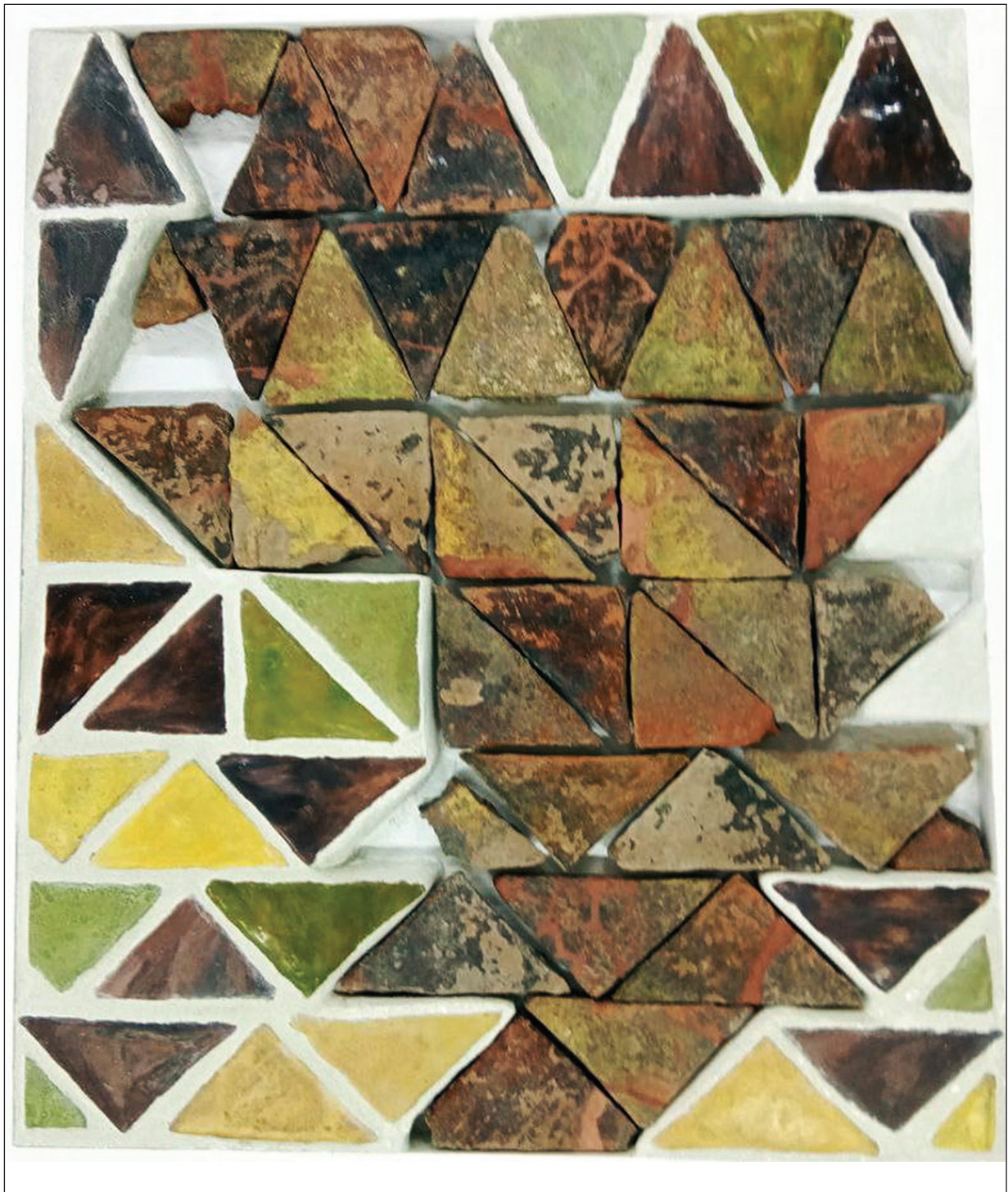
Fig. 9. Schemes of multi-coloured pavements from the church in a "Small" hillfort, found intact: 1 — northern of 2019; 2 — eastern of 2021

отримання зеленого кольору додавали мідні й свинцеві барвники, а для коричневого — свинцеві та залізні (Раппопорт 1971, с. 86). Цікавим є аналіз поливи плиток із Дорогичина, Столп'я, Холма й Перемишля, який також підтвердив свинцево-кремнеземний її склад. Однак окремі екземпляри тут характеризувалися свинцево-кальцієво-кремнеземним склом або ж свинцево-калієво-кальцієво-кремнеземним. Як барвники так само використовували оксиди заліза й міді (Wajda 2009, s. 100-104).

Унаслідок хіміко-технологічного аналізу поливи, яка вкривала буські плитки, встановлено, що коричневого кольору досягали змішуванням топників оксидів кальцію й свинцю, а також кварцового піску, глинистої сировини та польового шпату. Жовту — через додавання в шихту значної кількості оксиду свинцю, а зелену — міді (Демус, Рибчинський, Кочубей 2022, с. 103). З огляду на попередні дослідження, можна стверджувати, що майстри, які виготовляли поливу в Буську, також використовували свинцево-кремнеземну суміш. Наявність оксиду кальцію,

імовірно, можна пояснити вторинним забрудненням, що осіло на поверхню емалі, або наявністю його невеликої кількості в самому піску. Принаймі так вважають дослідники, які шукали причини наявності цього компонента в поливах із Дорогичина й Холма (Wajda 2009, s. 100, 102). Додамо, що в жовтому й зеленкуватому покритті плиток із Буська зафіксоване люмінесцентне світіння, якого, як вдалося з'ясувати, досягали через додавання деревного та кісткового попелу — фосфору (Демус, Рибчинський, Кочубей 2022, с. 103).

У наборі описані плитки утворювали мозаїчну підлогу. Як впливає із її планіграфії, а також із відомих аналогій, невеликі ділянки, що дійшли до нас у майже непорушеному вигляді, репрезентують рештки периферійного тла долівки. Це кількарядні смуги, розташовані паралельно до головної осі споруди, сформовані взаєморозверненими великими рівнобедреними і прямокутними рівнобедреними трикутниками коричневими, зеленими та жовтими плитками стандартного розміру. Помітно, що в композиванні тла будівничі не лише використали

Рис. 10. Мозаїчна долівка 2019 р., яку реставрували в Національному університеті «Львівська політехніка». Експонується в Археологічному музеї ЛНУ ім. Івана Франка

Fig. 10. Pavement of the 2019 floor, which was restored at the Lviv Polytechnic National University. It is exhibited in the Archaeological Museum of the Ivan Franko National University of Lviv

чергування кольорів, але й за допомогою їх гами утворювали інші геометричні фігури. За рештками північної мозаїки 2019 р. і східної 2021 р. бачимо, що це були квадрати із двох великих трикутних із прямим кутом рівнобедре-

них плиток, ромби з двох великих трикутних рівнобедрених або ж трапеції із трьох великих рівнобедрених плиток (рис. 9).

Знахідки IV і V груп свідчать про коло-омфалій із фігуративною композицією у скла-

ді підлоги. Із локалізації у розкопах 2019 і 2021 рр. екземплярів складних геометричних та індивідуальних форм випливає, що він був якраз над місцем карстових каналів, через що й не зберігся *in situ*¹⁰. Його, як можна здогадуватися, обрамляв орнаментальний пояс (обруч) із трапецієподібних взаєморозвернених плиток IV групи. З такою самою метою використовували, наприклад, т. зв. стрілоподібні плитки з П'ятницької церкви Звенигорода (Ионнисян, Могитыч, Свешников 1983, с. 500, 501), фігурні — з Олешківської ротонди (Томенчук 2005, с. 29, рис. 28) чи каплеподібні з церкви Спаса в Галичі (Матвеев 2017, с. 155-156, 161, ил. 3: 5а, 5б; 4: 12, 13). На наявність кругового елемента у викладці вказують також окремі великі трикутні плитки з увігнутою основою, за допомогою яких могли заокруглювати композицію та утворювати переходи до лінійного брукування.

Зважаючи на особливості складних та індивідуальних форм плиток у кожній із віднайдених церков, слушність має Віра Гупало у тому, що омфалії в кожній окремій церкві мали своє особливе вирішення (Гупало 2020, с. 466). При цьому доходимо висновку, що прості плитки, з яких формували тло мозаїки, були практично однаковими, якщо не ідентичними.

Про омфалії із дерев'яних церков княжої доби писалося неодноразово (Ионнисян, Могитыч, Свешников 1983, с. 501; Матвеев 2016а, с. 363-364; 2016б; 2018, с. 357-358). У контексті храму з Буська важливо, що така кругова композиція у техніці *opus sectile*, запозичена з Візантії й адаптована місцевими майстрами, — нечастий прийом викладання церковної підлоги. Схема малюнка із цієї церкви — така сама, як і в інших відомих на сьогодні храмах Галицької землі (Спаса і Блговіщення у Галичі, П'ятницької і на дитинці у Звенигороді, Олешківської ротонди та ін.).

Зіставлення даних про керамічні полив'яні плитки з теренів Галицького й Волинського князівств (Матвеев 2018; Терський 2019) дає підстави стверджувати, що підлога дерев'яної церкви з Малого городища в Буську викладена в традиціях галицької архітектурної школи.

¹⁰ Усю плитку із цього місця, знайдену 2019 і 2021 року, а також знахідки попередніх років так само передано на кафедру архітектури та реставрації Національного університету "Львівська політехніка". Влітку цього року їм вдалося відновити малюнок омфалію. Про це готується окрема публікація.

Форма та розміри храму. Під час досліджень решток святині на Малому городищі не зафіксовано жодних ознак якихось фундаментів. А тому про її розміри та конфігурацію судити можемо лише наближено. Чітку пряму лінію підготовки під підлогу, яка б сигналізувала про контур долівки, частково зафіксовано лише із заходу (рис. 4). З інших боків межі маркували поховання з прицерковного могильника, які у жодному випадку, як вдалося простежити, не перекривали його долівки. Своєрідним підтвердженням контурів церкви вважаємо локалізацію двох дитячих поховань: у 2019 р. виявлено на рештки дитини в місці, де фіксувався край долівки церкви з північного заходу, а у 2021 р. знайдено ще одне поховання, ймовірно, новонародженої дитини, яке так само було на краю виявлених контурів долівки церкви, але вже з південного сходу (Стеблій, Довгань 2022, с. 169, рис. 2). За інформацією молодшого наукового співробітника відділу археології Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича І. П. Луцик, нехрещених дітей могли ховати під скапом даху церкви, аби в такий спосіб вони охрещувалися¹¹. За планіграфією поховань, припускаємо, що зі сходу могла бути й апсида, щоправда, її конфігурацію встановити складно.

Таким чином, церква на Малому городищі в Буську, найімовірніше, була дводільною — мала наву, яка сягала близько 5 м ширини і 6 м довжини, та прилеглу до неї зі сходу апсиду. До речі, розміри нави з розкопаної в Трепчі старішої церкви сягали 5,5 × 6,5 м, а апсиди — 3,0 × 4,0 м (Ginalski, Kotowicz 2019, s. 129). (рис. 11: 3). Логічно припустити, що подібною могла бути й апсидна частина з буського храму.

Синтезуючи матеріал про дерев'яні церкви княжої доби з Галицької і Волинської Русі, Д. Худзік ствердив, що з погляду планіграфії вони були дуже різними, однак переважно складалися з нави й пресвітерія (вівтарної частини). Останній міг бути як прямокутним, так і у вигляді трапеції (Chudzik 2014, s. 218).

Під час досліджень решток церкви на Малому городищі не зафіксовано жодних ознак її фундаментів, як уже говорилося, або ж якогось мурування — свідчень монументальної споруди. Це передусім вказує на те, що вона була дерев'яною, а також зрубною.

¹¹ Із лекції, яку вона читала в Науковій бібліотеці ЛНУ ім. Івана Франка.

Дослідники, дотичні до проблематики дерев'яної церковної архітектури княжої доби, однак не згодні в тому, що тогочасні сакральні споруди зводили у зрубній техніці, поширеній від початку XII ст. по всій території Русі (Іоннісян 2010, с. 435-437; Chudzik 2014, s. 220). Доведено, зокрема, що такими були церква в Давидгородку (Jakimowicz 1937, s. 275-276), Благовіщенська в Галичі (Лукомський 2018, с. 193), П'ятницька у Звенигороді (Гупало 2014 с. 295), а також два храми в Трепчі (Ginalski, Kotowicz 2019, s. 129, рис. 4) й святині по вул. Межигірській та Набережно-Хрещатицькій у Києві (Тараненко, Ивакин 2008, с. 154-155, 157-158).

З урахуванням розмірів і конструктивних особливостей припускаємо, що церква з Малого городища в Буську могла бути подібною до згаданих храмів, а також до дерев'яних церков XVIII ст., які дійшли до наших днів (рис. 11). Додамо, що в публікаціях висловлюється теза про те, що наявність омфалію у викладці підлоги сигналізує про дерев'яну баню в конструкції даху (Іоннісян, Могитич, Свешников 1983, с. 501; Іоннісян 2010, с. 434).

Протягом якого часу могла існувати церква на Малому городищі? Відомості про те, коли могли збудувати церкву на території давнього Бужеська дає в першу чергу стратиграфія пам'ятки.

Однозначно можна стверджувати, що церква й цвинтар навколо неї постали на місці поселенської території XI — першої половини XII ст. Про це свідчать котловани двох заглиблених жител цього часу, у перший із яких було вкопано два поховання, а заповнення другого частково перекривала долівка церкви (Стеблій, Довгань 2022, с. 175). Згадаємо також і зруйновану карстом господарську яму, про яку вже йшлося. Логічно припустити, що до моменту зведення церкви та закладання цвинтаря мав минути певний час, протягом якого заглиблені частини житлових і господарських об'єктів знівельовалися. З цього випливає, що святиню могли збудувати не раніше середини — другої половини XII ст.

Це датування узгоджується з хронологією більшості відомих дерев'яних церков із теренів Галицького князівства. Ю. В. Лукомський також неодноразово наголошував на тому, що появу долівок із полив'яних плиток слід відносити до часу пізніше середини XII ст. (Лукомський 2020, с. 395). Тоді постановляючи церкву на території Малого городища можна пов'язувати з переходом Бужеська до володінь

Ярослава Осмомисла між 1169 і 1173 рр. та його статусом стольного осередку князівства (Ляска 2016, с. 28).

Доки вона могла існувати? Під час верифікації матеріалів із прицерковного могильника ми дійшли висновку про те, що хоронити померлих тут могли десь до середини XIV ст., бо наприкінці цього століття на його місці вже існував т. зв. рицарський двір, археологічно репрезентований рештками стіжкового городища (Стеблій, Довгань 2022а, с. 177). Щодо церкви, то виглядає, що вона занепала дещо раніше, аніж некрополь, оскільки полив'яні плитки з її долівки знайдено як «кам'яні подушки» в шести похованнях; у трьох із них ще й між ступнями ніг, а ще у двох — лише в ногах. Вони були також у засипці дев'яти могильних ям та у верхніх прошарках горизонту могильника (Стеблій, Довгань 2022а, с. 174).

Причини занепаду церкви. У багатьох випадках причиною руйнування дерев'яних церков княжої доби були пожежі. Однозначно стверджувати, що такий катаклізм міг статися із буською святинею, не можна. Проте в місці, де частина її долівки «стекла» у карстовий канал, знайдено понад 20 невеликих злитків розплавленої бронзи; тут же були окремі легко ошлаковані плитки, а зруйнована підсипка спечена до стану вимазки (рис. 6). Можливо, якась локальна пожежа спричинилася до занепаду церкви. А може, це сталося внаслідок карстотворного процесу¹².

Так чи інакше, місце, на якому стояв храм, похованнями не зайняли, а долівкові плитки частково використали для облаштування поховань. Виглядає, що цвинтар після занепаду храму існував уже недовго і його ділянка ще добре проглядалася. Або ж у цьому випадку «спрацювало» давньоруське канонічне право — *«Идеже, ѡакоже рече престаѡютьсѧ дреѡаны церкы и ины на том мѣстѣ не поставѡютьсѧ, мѣсто ѡ немже ѡлтарь, идеже таина творашесѧ, ѡградити и неприкосновено хранити, ѡко свято и честно кгда не ѡнужа свѧщеные приимаху и нечестныѧ свѧтаѧ попираютьсѧ»* (Каноническіе... 1880: стлб. 6).

¹² Стратиграфічні спостереження показали, що в карстовий канал «злетіла» лише долівка церкви (рис. 6). А прошарки, які належать до решток житлової вежі стіжкового городища кінця XIV — першої половини XV ст., залягають горизонтально. Тобто коли споруджували вежу, поверхня уже була знівельована й вирівняна. Звідси випливає, що церква могла завалитися внаслідок карстового процесу.

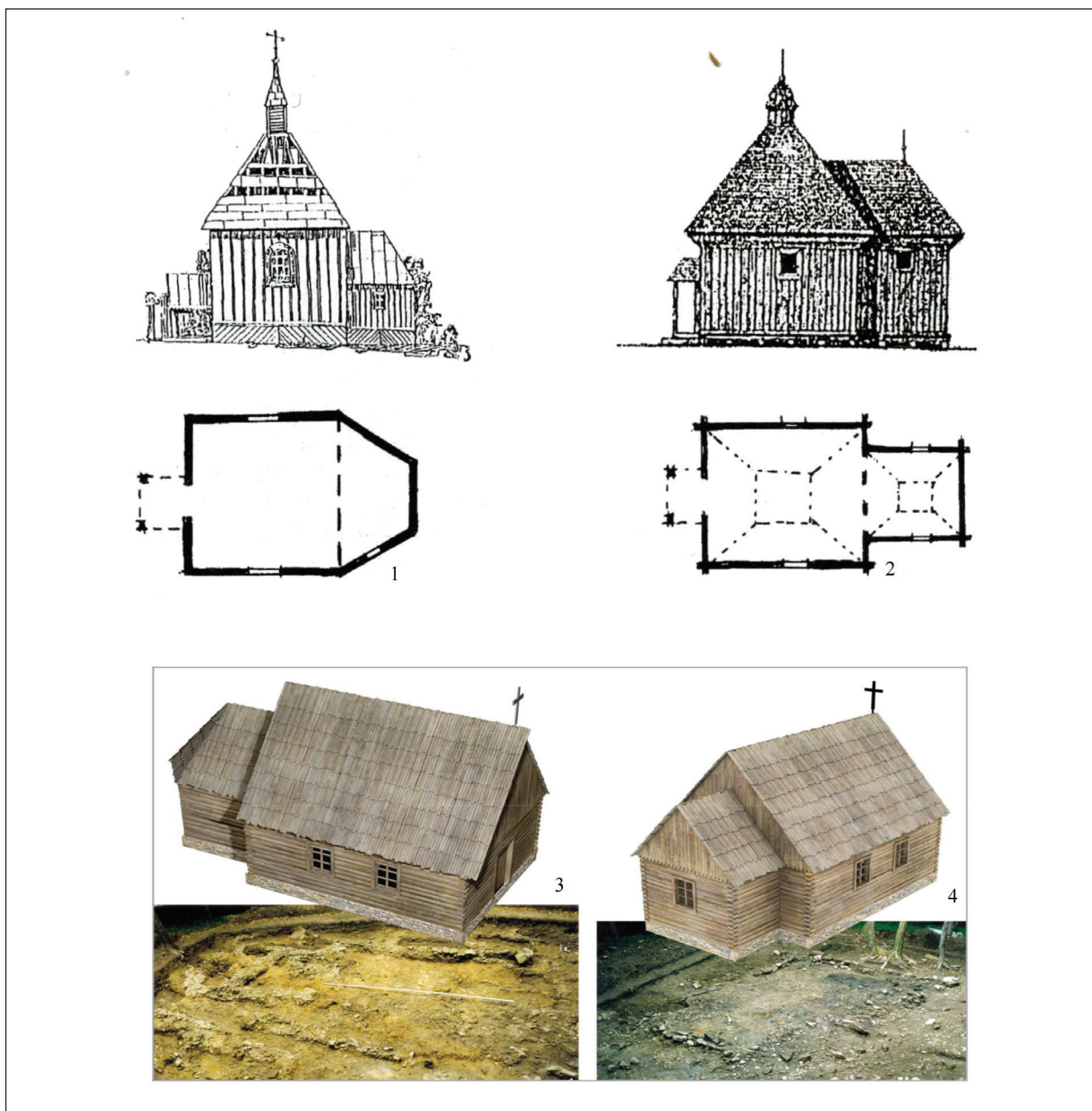

Рис. 11. Дерев'яні церкви, на які могла бути подібна церква з Буська: 1 — XVII ст., с. Жадень Рівненської обл. (за: Могитич 1999, с. 9); 2 — Дмитрівська XVIII ст., с. Граддя Волинської обл. (за: Могитич 1999, с. 9); 3, 4 — церкви XII ст. і XIII ст. із Трепча, Сяноцький повіт, Польща (за: Ginalska, Kotowicz 2019, s. 128, rys. 4)

Fig. 11. Wooden churches, to which the church from Busk could have been similar: 1 — 17th century, Zhaden village, Rivne Oblast (after: Могитич 1999, p. 9); 2 — Dmitrivka, 18th century, Hradia village, Volyn Oblast (after: Могитич 1999, p. 9); 3, 4 — churches of the 12th–13th centuries from Trepcza, Sanocki County, Poland (after: Ginalska, Kotowicz 2019, p. 128, fig. 4)

Місце храму в історичному ландшафті Бужеська

До археологічних досліджень 2015 р. Мале городище, на терені якого віднайдено рештки церкви, вважалося складовою планувальної структури княжого Бужеська (Петегирич 2001, с. 204). Тепер же з'ясувалося, що цю територію було фортифіковано аж наприкінці XIV ст. (Стеблій, Довгань 2022b, с. 501). Можна здогадува-

тися, що в XII ст. вона не входила в межі укріплених частин міста, а найімовірніше належала до одного з передмість Бужеська, на краю якого й постала церква. Разом із могильником вона творила своєрідний сакральний простір в ландшафті міста. До слова, традицію облаштування найраніших храмів із навколишніми цвинтарями поза межами укріплених міст неодноразово засвідчено на теренах галицько-волинських земель. Серед явищ, які призвели до неї, назива-

вають обмежені площі укріплених частин міст в умовах багнистих територій, будівництво замиських князівських резиденцій, процеси християнізації місцевого населення (Луцик 2023, с. 73–78). Цілком можливо, що через перелічені ознаки постала й одна з церков¹³ у Буську.

Висновки

Таким чином, унаслідок розкопок на Малому городищі в Буську — передмісті літописного Бужеська — зафіксовано рештки тогочасного дерев'яного храму. Його залишки (фрагменти мозаїчної підлоги, викладеної із різнокольорових полив'яних керамічних плиток на вапняно-піщаному розчині) й аналогії із суміжних теренів Галицької землі дозволили висловити припущення щодо її планової схеми і зовнішнього вигляду. Найімовірніше, ідеться про дводільну зрубну, із дерев'яною банею споруду загальними розмі-

¹³ Два інгумаційні поховання кінця XII — першої половини XIII ст. і дві керамічні полив'яні долівкові плитки, свідчення можливості існування храму, виявлено і на території Великого городища (Довгань 2008, с. 141).

Канонические... 1880. Канонические отвѣты митрополита Иоанна II. *Памятники древнерусского канонического права*. Санктпетербург, I (Памятники XI–XV в.).

Гупало, В. 2014. *Звенигород і Звенигородська земля у X–XIII століттях (соціоісторична реконструкція)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Гупало, В. 2020. Релігійне життя княжого Звенигорода: релікти храмів і монастирів, предмети християнського культу. В: Булик, Н. (ред.). *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, с. 429–493.

Демус, О., Рибчинський, О., Кочубей, В. 2022. Особливості музейної реставрації полив'яних керамічних плиток церковної підлоги XII ст. з м. Буськ. *Фортифікації*, 16, с. 101–110. <https://doi.org/10.23939/fortifications2022.16.101>

Довгань, П. 2008. Буський археологічний комплекс: стан і перспективи дослідження. *Вісник Інституту археології*, 3, с. 136–195.

Довгань, П., Стеблій, Н. 2017. *Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2015 році*. Науковий архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.

Довгань, П., Стеблій, Н. 2018. *Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2017 році*. Науковий архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.

Довгань, П., Стеблій, Н. 2019. *Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2018 році*. Науковий архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.

Довгань, П., Стеблій, Н. 2021а. *Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2019 році*. Науковий архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.

рами приблизно 8 × 10 м. Її долівка облаштована в традиціях галицької архітектурної школи, особливістю якої є декорування підлоги дерев'яних храмів керамічними полив'яними плитками з омфаліями.

Стратиграфічно час закладання храму можна датувати від середини XII ст., а з урахуванням історичних обставин — від 1170-х рр. Отримані відомості підтверджують версію про широке розповсюдження дерев'яних культових споруд у Галицькій землі зокрема і в Київській Русі загалом саме в цей час.

Методично розкопки решток церкви в Буську підтвердили положення про те, що фрагменти типових полив'яних керамічних плиток, особливо їх скупчення, сигналізують про наявність церкви. А конфігурація могил на могильнику княжої доби може бути однією з підстав для локалізації храму.

Співпраця з реставраторами дозволила музеєфікувати частину знайденої *in situ* мозаїчної підлоги, а з фахівцями природничих наук — розширити знання про склад розчину, на якій її викладали, а також про особливості варіння поливи, якою вкривали керамічні плитки.

Довгань, П., Стеблій, Н. 2021b. *Інформаційний звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2021 році*. Науковий архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.

Іоаннісян, О. 2010. Культова дерев'яна архітектура. В: Скрипник, Г. (ред.). *Історія українського мистецтва*. Т. 2: Мистецтво середніх віків. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, с. 427–440.

Іоаннісян, О. М., Могитич, І. Р., Свешников, І. К. 1983. Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Белке — памятник деревянного зодчества домонгольской Руси. В: Алексеева, Т. В. и др. (ред.). *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник 1981*. Ленинград: Наука, с. 494–507.

Логвин, Г. Н., Тимошук, Б. А. 1961. Белокаменный храм XII века в Василёве. *Памятники культуры. Исследование и реставрация*. Москва: издательство АН СССР, 3, с. 37–50.

Лукомський, Ю. 1998. Невідомі церкви на подолі княжого Галича. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, ССХХХV, с. 559–607.

Лукомський, Ю. 2018. Церква Благовіщення у давньому Галичі. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, с. 167–208. <https://doi.org/10.33402/mdapr.2018-22-167-208>.

Лукомський, Ю. 2020. Перші пам'ятки сакральної архітектури на Прикарпатті як квінтесенція духовної культури його мешканців та володарів (на основі археологічних джерел). В: Булик, Н. (ред.). *Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, с. 382–428.

Луцик, І. П. 2023. *Християнські некрополі Галицько-Волинських земель XI—XIV століть*. Дисертація доктора філософії. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Ляска, В. 2016. Від племінного союзу до князівського уділу: Бужеська волость у середньовіччі. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 52, с. 11–52.

Матвеев, В. 2016а. Выкладка пола церкви Спаса в Галиче. В: Бойко, Л. та ін. (ред.). *Галич і Галицька земля: досвід і проблеми збереження історико-архітектурної спадщини середньовічних міст в Україні та Європі*. Матеріали міжнародної наукової конференції, Галич, 27–28 жовтня 2016 р. Галич: Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», с. 353–366.

Матвеев, В. Н. 2016b. Омфалий в декоре полов церкви домонгольской Руси. *Актуальные проблемы теории и истории искусства*, 6, с. 206–217. <https://doi.org/10.18688/aal66-3-22>.

Матвеев, В. 2017. Коллекция плиток из церкви Спаса в Галиче в собрании Государственного Эрмитажа: формы, технология производства и опыт реконструкции орнамента пола. *Труды Государственного Эрмитажа*, 86, с. 151–162.

Матвеев, В. 2018. Полы деревянных церквей Галицкой Руси. В: Костишин, В. та ін. (ред.). *Галич і Галицька земля*. Матеріали науково-практичної конференції «Галич і Галицька земля», Галич, Україна, 25 жовтня 2018 р. Івано-Франківськ: Місто НВ, с. 347–360.

Могитич, І. 1999. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. *Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація»*, 10, с. 3–14.

Могитич, І. 2002. Архітектура дерев'яних храмів. *Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація»*, 12, с. 8–29.

Пескова, А. А. 1984. Раскопки памятников архитектуры XII в. г. Владимире-Волынском. *Археологические открытия 1982 г.*, с. 315–316.

Петегирч, В. 2001. Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X–XIV ст. *Культорологічні студії*, 3, с. 199–209.

Раппопорт, П. А. 1971. Данилов. *Краткие сообщения Института археологии*, 125, с. 82–86.

Стеблій, Н., Довгань П. 2019. Археологічні ознаки церкви княжої доби на території літописного Бужська (за матеріалами досліджень 2015–2018 років). *Княжа доба: історія і культура*, 13, с. 85–92.

Стеблій, Н., Довгань, П. 2022а. Могили княжої доби давнього Бужеська: аналіз і верифікація археологічних матеріалів. *Матеріали і дослідження з архе-*

ології Прикарпаття і Волині, 26, с. 163–185. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-163-185>

Стеблій, Н., Довгань, П. 2022b. Проблематика стіжкових городищ на Волині (за матеріалами археологічних досліджень на Малому городищі у Буську Львівської області). *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 499–508. <https://doi.org/10.37445/adu.2022.03.34>

Тараненко, С., Ивакин В. 2008. Про находку двух деревянных культовых сооружений древнерусского времени на Киевском подоле. *Acta archaeologica Albaruthenica*, 4, с. 153–162.

Терський, С. 2019. Керамічні плитки для оздоблення долівок храмів у містах Волинського князівства XI–XIV ст.: історія дослідження. *Historical and Cultural Studies*, 6 (1), р. 73–79.

Тимошук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.)*. Київ: Наукова думка.

Томенчук, Б. 1993. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, ССХХV, с. 87–96.

Томенчук, Б. 2005. *Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст. Матеріали археологічних досліджень 1981–1984 рр.* Івано-Франківськ: Гостинець.

Щапова, Ю. Л. 1966. Плитчатый пол вновь открытой церкви на соборной горе Смоленска. *Культура древней Руси*. Москва: Наука, с. 302–306.

Chudzik, D. 2014. *Chrześcijańska architektura sakralna Rusi Halickiej i Wołyńskiej (do końca panowania Daniela Romanowicza)*. Collectio Archaeologica Ressorviensis, XXVI. Rzeszów: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego; Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Ginalski, J., Kotowicz, P. N. 2019. Gród u “wrót węgierskich” — staroruski Sanok i jego najbliższe zaplecze. In: Janeczek, A., Parczewski, M., Dzik, M. (eds.). *Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych*. Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich, III, Rzeszów, s. 123–128.

Jakimowicz, R. 1937. Tymczasowe sprawozdanie z wykopalisk w Dawidgródku. *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*, 42 (9), s. 272–278.

Swiesznikow, I., Hupało W. 1995. Wyniki badań archeologicznych w Dźwinogrodzie w 1994 roku. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka archeologicznego*, XVI. s. 175–182.

Wajda, S. 2009. Średniowieczne ceramiczne płytki posadzkowe z Drohiczyzna, Stołpia, Chełma i Przemyśla. *Archeologia Polski*, LIV (1), s. 83–119.

Nataliia Ya. Steblii¹, Petro M. Dovhan²

¹PhD, Associate Professor, Ivan Franko National University of Lviv, Department of Archaeology and History of Ancient Civilizations, Director of the Institute of Archaeology, ORCID: 0000-0001-8645-289X, nataliya.steblii@lnu.edu.ua

²Research Fellow, Ivan Franko National University of Lviv, the Institute of Archaeology, ORCID: 0000-0001-8061-0877, pdovghan56@gmail.com

THE CHURCH OF THE PRINCELY ERA FROM THE CHRONICLE BUZHESK: LOCALISATION, REMAINS, DATING (based on the materials of archaeological research in 2015–2021)

During 2015–2021, the archaeological expedition of the Institute of Archaeology of the Ivan Franko National University of Lviv explored the “Small” hillfort, a component of the Busk archaeological complex (the territory of the modern city of Busk, Lviv Oblast), which represents antiquities related to the history of Buzhesk. The discovery in 2015 and 2017–2018 of the horizon of the cemetery with burials typical for the Christian rite, as well as watered ceramic tiles, which were used to pave the floor of churches of the Princely era, prompted researchers to locate and study the sacred building. During the field seasons of 2019 and 2021, the remains of the temple had been found. Like most archaeologically discovered wooden temples, it was located behind a limestone-sand filling on which a ceramic mosaic floor was laid, two peripheral sections of which were discovered *in situ*. The collection of ceramic tiles (more than 1500 artefacts), covered with yellow, green and brown glaze, represents five groups by

shape. As follows from the analogies, the tiles of groups I–III — large and small isosceles triangular and square ones — represent the background of the floor, IV — in the shape of an elongated trapezoid with rounded corners — the ornamental belt of the omphalos, V — samples of individual forms — its figurative composition. The tiles of the first three groups were made in split moulds, the fourth — in non-split forms, and the fifth — cut from a clay preform, on which an ornament was previously applied.

In terms of chemical composition, the glaze of tiles from Busk is practically similar to the samples found from other locations (Danilyv, Dorogychyn, Kholm, Stolpje). It was made of a lead-silica mixture. The main dyes were lead (yellow), copper (green) and iron (brown) oxides. At the same time, a luminescent glow due to the addition of wood and bone ash (phosphorus) has been observed in bus glaze.

The wooden church at the “Small” hillfort in Busk, built using the log technique, was most likely consisted of two parts (the nave is about 5 m wide and 6 m long, and the apse, according to the analogies from other places, is about 3 × 4 m) and had a small wooden dome.

Stratigraphically, it appears that the church at the “Small” hillfort could have been built no earlier than the middle — second half of the 12th century. If we take into account the fact that by all its structural features it belongs to the traditions of the Galician architectural school, the time of its construction should be historically associated with the transition of Buzhesk to the power of the Galician princes in the early 1170s. It could stand on the outskirts of this ancient city somewhere before the turn of the 13th–14th centuries and collapsed either due to karst processes or due to a local fire.

Key words: chronicle Buzhesk, Princely Era of the 12th–13th centuries, “Small” hillfort, wooden church, ceramic watered tiles, omphalos, Old Rus’ cemetery.

References

- Kanonicheskie...1880. Kanonicheskie otvety mitropolita Ioanna II. *Pamiatniki drevnerusskago kanonicheskogo prava*. Sanktpeterburg I (Pamiatniki XI–XV v.).
- Hupalo, V. 2014. *Zvenyhorod i Zvenyhorodska zemlia u X–XIII st. (sotsioistorychna rekonstruktsiia)*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Hupalo, V. 2020. Relihiine zhyttia kniazohoho Zvenyhoroda: reliкty khramiv i monastyriv, predmety khrystyianskoho kultu. In: Bulyk, N. (ed.). *Dukhovna kultura naseleennia Prykarpattia, Volyni i Zakarpattia vid naidavnishykh chasiv do serednovichchia (vybrani problemy)*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha NAN Ukrainy, p. 429–430.
- Demus, O., Rybchynsky, O. V., Kochubey, V. V. 2022. Features of Museum Restoration of the Church Floor Ceramic Tiles of the 12th Century from Town Busk. *Fortifications*, 16, p. 101–110. <https://doi.org/10.23939/fortifications2022.16.101>
- Dovhan, P. 2008. Archaeological Complex of Busk: Current Results and the Perspective of Research. *Proceedings Institute of Archaeology*, 3, p. 136–195.
- Dovhan, P., Steblii, N. 2017. *Zvit pro arkeolohichni rozkopky u misti Busku Lvivskoi oblasti u 2015 rotsi*. Naukovyi arkhiv IA LNU im. Ivana Franka.
- Dovhan, P., Steblii, N. 2018. *Zvit pro arkeolohichni rozkopky u misti Busku Lvivskoi oblasti u 2017 rotsi*. Naukovyi arkhiv IA LNU im. Ivana Franka.
- Dovhan, P., Steblii, N. 2019. *Zvit pro arkeolohichni rozkopky u misti Busku Lvivskoi oblasti u 2018 rotsi*. Naukovyi arkhiv IA LNU im. Ivana Franka.
- Dovhan, P., Steblii, N. 2021a. *Zvit pro arkeolohichni rozkopky u misti Busku Lvivskoi oblasti u 2019 rotsi*. Naukovyi arkhiv IA LNU im. Ivana Franka.
- Dovhan, P., Steblii, N. 2021b. *Informatsiinyi zvit pro arkeolohichni rozkopky u misti Busku Lvivskoi oblasti u 2021 rotsi*. Naukovyi arkhiv IA LNU im. Ivana Franka.
- Ionnisian, O. 2010. Kultova dereviana arkhitektura. In: Skrypnyk, H. (ed.). *Istoriia ukrainskoho mystetstva*. T. 2: Mystetstvo serednikh vikiv. Kyiv: Instytut mystetstvovnavstva, folklorystyky ta etnologii im. M. T. Rylskoho, p. 427–440.
- Ionnisian, O. M., Mogitych, I. R., Sveshnikov, I. K. 1983. The Paraskeva Piatnitsa Church in Zvenigorod at the Belka River — a Specimen of Wooden Architecture in Pre-Mongolian Rus. In: Aleseeva, T. V. i dr. (eds.). *Monuments of Culture New Discoveries*. Leningrad: Nauka, p. 494–507.
- Logvin, G. N., Timoshchuk, B. A. 1961. Belokamennyi khram XII veka v Vasileve. *Pamiatniki kultury. Issledovanie i restavratsiia*. Moskva: izdatelstvo AN SSSR, 3, p. 37–50.
- Lukomskyi, Yu. 1998. Unknown Churches in the Lower Part (Podol) of the Princely Halych. *Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*, CCXXXV, p. 559–607.
- Lukomskyi, Yu. 2018. Annunciation Church in Annalistic Halych. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 22, p. 167–208. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-167-208>
- Lukomskii, Yu. 2020. Pershi pamiatky sakralnoi arkhitektury na Prykarpatti yak kvintesentsiia dukhovnoi kultury yoho meshkantsiv ta volodariv (na osnovi arkeolohichnykh dzherel). In: Bulyk, N. (ed.). *Dukhovna kultura naseleennia Prykarpattia, Volyni i Zakarpattia vid naidavnishykh chasiv do serednovichchia (vybrani problemy)*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha NAN Ukrainy, p. 382–428.
- Lutsyk, I. 2023. *Christian Necropolises of the Halych-Volhynian Lands of the XI–XIV centuries*. Doctor of Philosophy thesis. I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine.
- Liaska, V. 2016. From Tribal Union to Prince’s Inheritance: Buzheska Volost in the Middle Ages. *Visnyk of the Lviv University. Series History*, 52, p. 11–52.

- Matveev, V. 2016a. Vykladka pola tserkvi Spasa v Galiche. In: Boiko, L. et al. (eds.). *Halych i Halytska zemlia: dosvid i problemy zberezhennia istoriko-arkhitekturnoi spadshchyny serednovichnykh mist v Ukraini ta Yevropi*. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, Halych, Ukraina, 27–28 zhovtnia 2016 r. Halych: Informatsiino-vydavnychiy viddil Natsionalnoho zapovidnyka “Davnii Halych”, p. 353–366.
- Matveev, V. 2016b. The Omphalos in the Floor Decor of the Churches of the Premongol Rus Period. *Actual Problems of Theory and History of Art*, 6, p. 206–217. <https://doi.org/10.18688/aa166-3-22>.
- Matveev, V. 2017. Floor Tiles from the Saviour Church in Old Galich in the Storage of the State Hermitage Museum: Forms, Production Technologies and an Attempt at Reconstruction of the Floor Pattern. *Transactions of the State Hermitage*, 86, p. 151–162.
- Matveev, V. 2018. Poly dereviannykh tserkvei Galitskoi Rusi. In: Kostyshyn, V. et al. (eds.). *Halych i Halytska zemlia*. Materialy nauko-vo-praktychnoi konferentsii “Halych i Halytska zemlia”, Halych, Ukraina, 25 zhovtnia 2018 r. Ivano-Frankivsk: Misto NV, p. 347–360.
- Mohytych, I. 1999. Archeolohichno vidkryti dereviani tserkvy Halychyny i Volyni X–XIV st. *Visnyk instytutu “Ukrzakhidproektrestavratsiia”*, 10, p. 3–14.
- Mohytych, I. 2002. Architektura dereviannykh khramiv. *Visnyk instytutu “Ukrzakhidproektrestavratsiia”*, 12, p. 8–29.
- Peskova, A. A. 1984. Raskopki pamiatnikov arkhitektury XII v. v g. Vladimire-Volynskom. *Arkheologicheskie otkrytiia* 1982 g., p. 315–316.
- Petehyrych, V., 2001. Pochatky Belza i Buska ta formuvannia yich sotsialno-topohrafichnoi struktury v X–XIV st. *Kulturolohichni studii*, 3, p. 199–209.
- Rappoport, P. A. 1971. Danilov. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 125, p. 82–86.
- Stebliy, N., Dovgan, P. 2019. Archaeological Features of the Princely Times Church on the Territory of the Chronicle of Buzsk (by Research Materials in 2015–2018 Years). *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 13, p. 85–92.
- Stebliy, N., Dovhan, P. 2022a. The Burial of the Princely Era from the Ancient Buzhesk: Analysis and Verification of the Archaeological Materials. *Materials and Studies on Archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 26, p. 163–185. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-163-185>
- Stebliy, N., Dovhan, P. 2022b. Problems of Motte-and-Bailey Sastles in Volyn (According to Archaeological Research in a «Male Gorodyshche» in Busk, Lviv Region). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3 (44), p. 499–508. <https://doi.org/10.37445/adiu.2022.03.34>
- Taranenko, S., Ivakin, V. 2008. About Finding of the Two Wooden Churches of the Old Russian Time on the Kiev’s Podol. *Acta archaeologica Albaruthenica*, 4, p. 153–162.
- Tersky, S. Ceramic Tiles for Decorations of the Floors of Church in the Cities of the Volyn’ Principality of the XI–XIV Century: History of Research. *Historical and Cultural Studies*, 6 (1), p. 73–79.
- Tymoshchuk, B. O. 1982. *Davnoruska Bukovyna (X — persha polovyna XIV st.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Tomenchuk, B., 1993. A Study of the Wooden Rotunda Discovered in the Ancient Rus’ Settlement in the Village of Oleshkiv-on-the-Prut. *Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*, CCXXV, p. 87–96.
- Tomenchuk, B. 2005. *Oleshkivska rotunda. Arkheolohiia dereviannykh khramiv Halytskoi zemli XII–XIII st. Materialy arkheolohichnykh doslidzhen 1981–1984 rr.* Ivano-Frankivsk: Hostynets.
- Shchapova, Iu. L. 1966. Plitchastyi pol vnov otkrytoi tserkvi na sobornoï gore Smolenska. *Kultura drevnei Rusi*. Moskva: Nauka, p. 302–306.
- Chudzik, D. 2014. *Chrześcijańska architektura sakralna Rusi Halickiej i Wołyńskiej (do końca panowania Daniela Romanowicza)*. Collectio Archaeologica Ressoensis, XXVI. Rzeszów: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego; Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Ginalski, J., Kotowicz, P. N. 2019. Gród u “wrót węgierskich” — staroruski Sanok i jego najbliższe zaplecze. In: Janeczek, A., Parczewski, M., Dzik, M. (eds.). *Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych*. Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich, III, Rzeszów, s. 123–128.
- Jakimowicz, R. 1937. Tymczasowe sprawozdanie z wykopalisk w Dawidgródku. *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*, 42 (9), s. 272–278.
- Swiesznikow, I., Hupało W. 1995. Wyniki badań archeologicznych w Dźwinogrodzie w 1994 roku. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka archeologicznego*, XVI. s. 175–182.
- Wajda, S. 2009. Średniowieczne ceramiczne płytki posadzkowe z Drohiczyzna, Stołpia, Chełma i Przemyśla. *Archeologia Polski*, LIV (1), s. 83–119.